O’ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA’M ORTA BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI

Berdaq atindag’i Qaraqalpaq ma’mleketlik universiteti

Qaraqalpaq filologiyasi fakulteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasi

Morfonologiya pa’ninen

Referat

Tema: Morfonologiyan?n` izertleniwi

Orinlag’an: Abdijapparova E.

Qab?llag`an: Dosjanova G.

No’kis 2014

Jobas?:

Kirisiw.

1. Uluwma til biliminde morfonologiyan?n` izertleniwi

2. Tu`rkiy til biliminde morfonologiyan?n` izertleniwi

.

Juwmaqlaw

Paydalanilg’an a’debiyatlar dizimi.

Kirisiw

Qaraqalpaq tilindegi morfonologiyal?q qub?l?slard? u’yreniwge kirispesten ald?n morfonologiya boy?nsha jaz?lg’an ilimiy a’debiyatlarg’a shol?w jasaw talap etiledi.

Ha’r qanday zatt?n’, qub?l?st?n’ payda bol?w? ha’m rawajlan?w tariyx? bar. Sol s?yaql? til biliminde de tillik qub?l?slard?n’ ilimpazlar ta’repinen an?qlan?p, da’wirler dawam?nda u’yreniliw, izertleniw tariyx? bolad?. Tillik qub?l?slard?n’ us?nday payda bol?w, rawajlan?w, u’yreniliw tariyx?n bilmey tur?p, on?n’ bu’gingi jag’day?n biliw, olar haqq?nda teoriyal?q juwmaqlar jasaw mu’mkin emes.

Hesh bir ilim birden payda bolmayd?. Morfonologiya da sol s?yaql?. Morfonologiya ma’seleleri so’z etilgen ay?r?m lingvistikal?q a’debiyatlarda ha’zirgi til bilimi ko’z-qaras?nan morfonologiyan?n’ izertlew obiektine kiretug’?n bir qatar ma’seleler erte waq?tlarda jaz?lg’an miynetlerde u’yrenilgeni ko’rsetiledi.

Ha’zirgi til biliminde morfonologiya iliminin’ da’slepki irge tas?n qalawshı İ.A.Boduen de Kurtene dep esaplanadı. Ol XIX a’sirdin’ 70-j?llar?n?n’ ortalar?nda seslik almas?wlard? eki tu’rge bo’ledi: 1) basqa seslerdin’ ta’sirine baylan?ss?z seslik almas?wlar; 2) basqa seslerdin’ ta’sirine baylan?sl? seslik almas?wlar. Son’ bul boy?nsha izertlewlerin tag’? da dawam ettire ot?r?p 1895-j?l? jazg’an «Op?t teorii foneticheskix alternatsii» degen miynetinde seslik almas?wlard? to’mendegidey tu’rlerge bo’ledi: 1) Neofonetikal?q alternatsiya yamasa divergentsiya; 2) Neofonetikal?q emes yamasa paleofonetikal?q alternatsiya. Bunda ilimpazd?n’ seslik almas?wlard? da’slepki bo’liwinde seslerdin’ o’z ara fonetikal?q ta’sirin, al son’g’? bo’liwinde olard?n’ rawajlan?w tariyxın esapqa alg’anın ko’remiz. Biraq İ.A.Boduen de Kurtene seslerdin’ almas?w?n?n’ qays?s?n?n’ fonetikag’a yamasa morfonologiyag’a tiyisli ekenin

ko'rsetpedi. Ol ul?wma morfonologiya terminin qollanbad?. Solay da on?n' seslerdin' almas?w? haqq?nda pikirleri morfonologiya iliminin' payda bol?w?na ku'shli ta'sir etti. Basqa seslerdin' ta'sirine baylan?ss?z, neofonetikal?q emes seslik almas?wlard? psixofonetikal?q alternatsiya dep atad?. Bul, demek, on?n' seslik almas?wlard?n' bul tu'rin morfologiyag'a tiyisli dep ko'rsetiwi bol?p esaplanad?.

Uluwma til biliminde morfonologiyan?n' izertleniwi

Ulıwma til biliminde İ.A.Boduen de Kurtenenin' pikirlerine su'yene ot?r?p N.S.Trubetskoy morfonologiya ilimine tiykar sald?. Morfonologiya termini, on?n' izertlew obiektleri menen maqset ha'm waz?ypalar? da N.S.Trubetskoyd?n' o'zi ta'repinen qollan?ld? ha'm belgilep berildi. On?n' ko'rsetiwinshe, morfonologiya morfologiya menen fonologiyan? baylan?st?r?wsh? taraw s?pat?nda ha'r qanday tildin' grammatikas?nda belgili or?n iyelewi za'ru'r. Tek morfologiyag'a iye emes tiller g'ana morfonologiyag'a iye bolmaw? mu'mkin.

N.S.Trubetskoy morfonologiyan?n' teoriyas?n islep sh?qt?. Bul teoriya u'sh bo'limnen ibarat; 1) morfeman?n' fonologiyal?q strukturas? haqq?ndag'? teoriya; 2) morfemalard?n' birigiwinde payda bolatug'?n kombinatorl?q seslik o'zgerisler teoriyas?; 3) morfologiyal?q funktsiya atqaratug'?n seslerdin' almas?w teoriyas?. Bul u'sh teoriyan?n' birinshisi barl?q tillerge ta'n. Sonl?qtan morfonologiya boy?nsha jaz?lg'an miynetlerde morfemalard?n' fonologiyal?q du'zilisi u'yrenilgen. Ekinshi teoriya, N.S.Trubetskoyd?n' pikirinshe, agglyutinativ tiller morfonologiyas?n?n' tiykarg'? bo'legin quraydı. N.S.Trubetskoyd?n' morfonologiyag'a qosqan tag'? bir jan'al?g'? morfonema haqq?ndag'? teoriyas? bol?p esaplanad?. Morfonema terminin lingvistika ilimine en' birinshi kirgizgen polyak ilimpaz? G.Ulashin bol?p esaplanad?. Ol b?lay jazad?: «...ses termini ta'biyat seslerin an'latad?, fonema termini so'ylew seslerin an'latad?, morfonema termini bolsa ma'ni ay?r?wsh?l?q x?zmet atqaratug'?n so'ylew seslerin an'latad?.» Bul, a'lbette, til biliminde qab?l etilgen tu'siniklerge

tol?q sa’ykes kelmeydi. Solay da morfonema terminin ay?r?m shet el fonologlar? ta’repinen joqar?dag’?day ma’nide tu’siniw qab?l etilgen. N.S.Trubetskoy morfonema terminin til biliminde basqa ma’nide qollanad? ha’m bul haqq?nda b?lay jazad?. «...rus tilindegi **ruka** ha’m **ruchnoy** so’zlerinde ruk ha’m ruch bir morfeman?n’ eki tu’rli fonetikal?q formas? s?pat?nda ko’rinedi. Bul eki RU - fonetikal?q formada - kompleks obraz bol?p esaplanad?. Bunday bir morfema qur?l?s?ndag’? so’zlerdin’ morfologiyal?q strukturas?n?n’ jag’day?na baylan?sl? bir-birin almast?ra alatug’?n eki yamasa bir neshe fonemalard?n’ kompleksli obraz? morfofonema yamasa morfonema dep atalad?.»

1960-j?llard?n’ ortalar?nan baslap rus til biliminde morfonologiya ma’selelerine arnalg’an O.S.Axmanova, V.A.Redkin, A.V.Desnitskaya, E.A.Makaev ha’m E.S.Kubryakova, S.B.Bernshteynnin’ miynetleri, maqalalar? ja’riyaland?. O.S.Axmanovan?n’ pikirinshe, morfonologiya morfologiyal?q birliklerdin’ jasal?w? ush?n ha’r q?yl? fonemalard?n’ qollan?l?w printsiplerin izertleytug’?n ilim. Ol morfoneman? ayr?qsha til birligi s?pat?nda qaramayd? ha’m morfologiyal?q seslik almas?wlard? «morfonologiyal?q seslik almas?wlar», -dep atayd?.

1973-j?l? rus tilinin’ morfonologiyas?na arnalg’an en’ da’slepki monografiyal?q izertlew bas?l?p sh?qt?. On?n’ avtor? V.G.Churganovan?n’ pikirinshe morfonologiya so’z ha’m morfemalarda fonemalard?n’ morfologiyal?q n?zamlar boy?nsha sho’lkemlesiwin izertleytug’?n ilim, on?n’ waz?ypas?:

1. tu’bir, suffiks, prefiks, jalg’aw s?yaql? elementlerdin’ du’ziliwine qatnas?wsh? fonemalard?n’ quram?n ha’m ta’rtibin;

2. bul elementlerdin’ so’zlerge jalg’an?w bar?s?ndag’? o’zgerislerde fonemalard?n’ quram?n ha’m ta’rtibin;

3. bunday o’zgerislerdin’ regulyar modelleri ha’m olard?n’ so’z jasaw menen so’z o’zgertiw sistemas?ndag’? orn?n;

4. morfologiyal?q elementlerdin’ fonemal?q quram? menen izbe-izligi n?zam?n, - u’yretiwden ibarat ekenin ko’rsetedi. Monografiya avtor? morfoneman? morfonologiyan?n’ a’piway? birligi, ol ku’shli pozitsiyadag’? fonemalar qatar? bol?p, bir yamasa bir neshe arxifonemalard? o’z ishine qamt?yd?,-dep esaplayd?. Morfonemag’a bir klassqa kiretug’?n ku’shli ha’m a’zzi fonemalard? sa’wlelendiriwshi birlik, rus tilinde 37 daw?ss?z, 5 daw?sl? morfonema bar, -dep jazad?. Sonday-aq on?n’ an?qlaw?nsha, morfonologiya morfonemadan basqa joqar? birlikke de iye. Ol submorf dep atal?p, so’z formalar?n?n’ o’z ald?na ma’nige iye emes, so’z forman?n’ ma’nisine ta’siri joq bo’lekleri. İlimpazdın’ bul pikirleri son’g’ı da’wirlerde sıng’a al?n?p, on?n’ dur?s ha’m nadur?s ta’repleri ko’rsetilip at?r. So’zlerdin’ qur?l?s?ndag’? ush?rasatug’?n ma’nige iye emes yamasa ma’nige ta’siri joq bo’leklerdi V.G.Churganova birinshi ret submorf termini menen atad?. Sog’an shekem bunday bo’lekler til biliminde ha’r q?yl? terminler menen atal?p kiyat?rg’an edi. Son’g’? da’wirlerde jaz?lg’an miynetlerde bul termindi qollan?w ken’ en jaymaqta.

Seslerdin’ almas?w? haqq?nda L.R.Zinderdin’ ayr?qsha pikirlerin ush?ratam?z. Ol: «...seslerdin’ fonetikal?q ha’m tariyx?y almas?wlar? aras?nda u’lken ay?rmash?l?q joq, birdey eki sestin’ almas?w? ha’m fonetikal?q ha’m tariyx?y seslik almas?w kiriwi mu’mkin. Tildin’ qur?l?s?nda janl? seslik almas?w da, tariyx?y seslik almas?w da belgili rol oynayd?. Bul jag’day fonetika ha’m morfologiya tarawlar?nan aral?q morfonologiya taraw?n?n’ bo’liniwine tiykar bol?p x?zmet atqarad?»,- dep jazad?. Demek, L.R.Zinder morfonologiya taraw?n?n’ til bilimi sistemas?nda or?n al?w za’ru’rligin, onda seslerdin’ almas?w? u’yreniliwi kerekligin ko’rsetedi. Fonetikal?q ha’m tariyx?y seslik almas?wlard?n’ tiykar? bir ekenligine da’lilli m?sallar keltiredi.

1980-jılı N.E.İlinanın’ rus tilindegi feyillerdin’ morfonologiyasına arnalg’an monografiyas? jar?q ko’rdi. Ol morfonologiyal?q qub?l?slard? fonetikal?q qub?l?slardan aj?rat?p qarawda pozitsiyan? tiykarg’? o’lshem s?pat?nda alad? ha’m morfonemag’a «... ha’r q?yl? grammatikal?q pozitsiyadag’? bir-birin

almast?ra alatug’?n fonemalar j?ynag’?»,-dep an?qlama beredi. Monografiyan?n’ tiykarg’? bo’liminde feyillerdin’ betleniw sistemas?nda seslerdin’ morfonologiyal?q almas?wlar?, morfonemalard?n’ quram? ha’m sistemas? izertlengen.

Rus til biliminde morfonologiya taraw? a’dewir u’yrenilgeni menen ele on?n’ izertlew obiektleri, morfonologiyal?q qub?l?slard?n’ ta’biyat?, o’zine ta’n o’zgeshelikleri tol?q ash?p berilmedi. Ay?r?m ma’seleler boy?nsha ilimpazlard?n’ pikirleri ha’r q?yl?, ha’tte bir-birine qarama-qars? bol?p keledi. Morfonologiyal?q qub?l?slard?n’ o’zine ta’n o’zgesheliklerin ash?p beriw kerek bolad?. Us? maqsetlerdi go’zlegen halda 1983-j?l? E.S.Kubryakova ha’m Yu.G.Pankratslard?n’ birlikte jazg’an morfonologiyag’a arnalg’an monografiyas? bas?l?p sh?qt?. Monografiya avtorlar? morfonologiyal?q qub?l?slarg’a funktsionall?q - dinamikal?q ko’z-qarastan baha beredi. Morfonologiyal?q qub?l?slard?n’ s?patlamas?n beredi ha’m morfonologiyal?q qag’?ydalard? us?nd?. Biraq morfonologiyal?q analizge rus tilinen material almad?, al ha’zirgi german tillerindegi ataw?sh ha’m feyillerdin’ betleniw paradigmas?n obiekt etip alg’an. Avtorlar morfoneman? morfonologiyan?n’ birligi dep esaplamayd?, morfonologiya fonetika menen morfologiya tarawlar?n?n’ aral?g’?ndag’? til biliminin’ o’z ald?na taraw?,-dep ko’rsetedi.

1986-j?l? V.B.Kasevichtin’ «Morfonologiya» degen monografiyas? jar?q ko’rdi. Bunda birinshi ret ken’ ko’lemde morfonologiya ma’selelerine analiz islenip, tek evropa tillerinin’ morfonologiyas? emes, singarmoniyal?q tillerdin’ morfonologiyas? ma’seleleri de qarast?r?lg’an. Monografiyada d?qqat awdar?lg’an tiykarg’? ma’selelerdin’ biri - seslik almas?wlar.

V.B.Kasevich avtomat seslik almas?wlar fonetikal?q n?zamlar arqal? iske asad? ha’m sonl?qtan olar fonetikan?n’ izertlew obiektine kiredi, al morfonologiyag’a grammatikal?q protsessler menen basqar?latug’?n avtomat emes seslik almas?wlar kiredi dep esaplayd?. Monografiyada d?qqat awdar?lg’an tag’? bir ma’sele - morfeman?n’ tiykarg’? variant?n an?qlaw. Bun?

morfonologiyan?n’ tiykarg’? waz?ypalarn?n’ biri dep ko’rsetedi ha’m morfeman?n’ tiykarg’? variant?n an?qlawd?n’ o’lshemlerin qarast?rg’an.

Monografiyan?n’ bunnan keyingi bo’limlerinde morfonologiyal?q qag’?yda, morft?n’ artt?r?l?w?, submorf, morfonema, interfiks ma’seleleri qarast?r?lg’an. Avtor morfonologiyag’a fonologiya?q qub?l?slar menen protsesslerdin’ morfologiyal?q n?zamlar menen basqar?l?w?n kirgizedi, sonl?qtan morfonologiyal?q qag’?ydalarda bir ta’repten fonologiyal?q birlikler, olard?n’ tipleri, ma’selen, «juw?s?n’q? daw?ss?zdan baslanatug’?n tu’bir», al ekinshi ta’repten morfologiyal?q birlik, ma’selen, «ko’plik sann?n’ suffiksi» s?pat?nda ko’rinedi ,-deydi. Us? jag’daylard? esapqa alg’anda morfonologiya o’z birligine iye emes. Biraq morfemalar birigiwindegi olarda morfonologiyal?q o’zgerisler bolad?. Us?nday o’zgerislerge ush?rag’an morfemalard? V.B.Kasevich submorf atamas? menen atawg’a bolatug’?n?n, submorf - morft?n’ bo’lekleri ekenin, biraq olard?n’ tiykarg’? o’zgesheliklerin ele u’yreniw za’ru’rligin ko’rsetedi.

Monografiyada morfonologiya menen singarmonizm n?zam? aras?ndag’? baylan?sqa da ayr?qsha itibar berilgen. Onda singarmonizm morfonologiya menen tikkeley baylan?sl? ekeni, singarmonizm morfonologiyan?n’ u’sh taraw?na da qatnasl? ekeni ko’rsetilgen. Birinshiden, singarmonizm morfemalard?n’ fonologiyal?q s?pat?n belgileydi, yag’n?y qanday fonemalardan baslanatug’?n morfemalar bir-biri menen dizbeklesetug’?n?n an?qlayd?. Ekinshiden, affikslerdin’ fonemalar? singarmoniyal?q tillerde tu’bir so’zdin’ fonologiyal?q s?pat?na g’a’rezli bolad?. U’shinshiden, singarmonizm n?zam? ul?wma so’zdin’ (so’z forman?n’) fonologiyal?q s?pat?n belgileydi.

Us?lay etip, ul?wma ha’m rus til biliminde morfonologiya taraw? boy?nsha bir qatar izertlew jum?slar? ju’rgizildi, monografiyal?q miynetler jaz?ld?. Us?g’an qaramastan ele rus til biliminde de morfonologiyan?n’ birligi, izertlew obiektleri haqq?nda ha’r q?yl? ko’z-qaraslar, pikirler bar.

1980-j?l? jar?q ko’rgen rus tilinin’ grammatikas?nda morfonologiyan?n’ izertlew obiektine tek tariyx?y seslik almas?wlar, tiykarlard?n’ q?sqar?w? ha’m u’lkeyiwi kirgizilgen. Morfonema morfonologiyan?n’ birligi dep qaralmayd?.

Morfonologiyal?q qub?l?slar du’nya tillerinde birdey emes. Tu’rkiy tiller, son?n’ ishinde qaraqalpaq tili de tipologiyal?q jaqtan agglyutinativ tiller topar?na kiretug’?nl?g’? belgili. Agglyutinativ tillerde flektiv tillerge sal?st?rg’anda fonemalard?n’ almas?w? o’zine ta’n o’zgesheliklerge iye. Eki tu’rli tiptegi tillerde morfonologiyal?q qub?l?slard?n’ payda bol?w jollar?, ta’biyat?, mug’dar? aras?nda ay?rmash?l?qlar bar. Flektiv tillerde agglyutinativ tillerge sal?st?rg’anda morfonologiyal?q qub?l?slar ko’birek ush?rasad?. Biraq bunnan tu’rkiy tiller morfonologiyas?n izertlewdin’ za’ru’rligi joq degen juwmaq kelip sh?qpayd?. Bul salıstırmalı aytılg’an pikir. İzertlew obiektlerinin’ ko’lemi ilimnin’ aktuall?g’?na ayr?qsha ta’sir etpeydi. On?n’ u’stine morfonologiya aral?q taraw bolg’anl?qtan, ol til biliminin’ barl?q tarawlar? menen baylan?sl?.

Tu`rkiy til biliminde morfonologiyan?n` izertleniwi

Tyurkologiyada morfonologiyag’a arnalg’an da’slepki miynet İ.P.Pavlov ta’repinen chuvash tilinin’ materiallar? tiykar?nda jaz?ld?. Avtord?n’ ko’rsetiwinshe, morfonologiyada to’mendegi ma’seleler u’yreniledi: a) morfemalard?n’ (tu’bir ha’m affiks) fonematikal?q strukturas?, b) so’zlerge morfemalard?n’ jalg’an?w qag’?ydalar? (fonemalar almas?w?, interfonema, morft?n’ u’lkeyiwi, do’retiwshi tiykard?n’ q?sqar?w?). Ol us? tiykarda chuvash tilindegi tu’bir ha’m affiks morfemalard?n’ fonematikal?q strukturas?n, fonemalard?n’ almas?w?n, morft?n’ u’lkeyiwin ha’m q?sqar?w?n qarast?rg’an. Morfoneman? morfonologiyan?n’ tiykarg’? birligi dep esaplayd?. Fonemalard?n’ almas?w?n fonetikal?q ha’m tariyx?y tu’rlerge aj?ratpag’an.

E.R.Tenishev sar? uyg’?r ha’m salar tilleri boy?nsha jazg’an grammatikalar?nda morfonologiyag’a ayr?qsha d?qqat awdar?p, on? til biliimnin’ ayr?qsha bir taraw? s?pat?nda qarag’an (ol morfonologiya emes, al fonomorfologiya atamas?n qollang’an). On?n’ pikirinshe, fonomorfologiya

fonetikal?q ha’m fonologiyal?q qurallard?n’ morfologiyal?q qub?l?slard? payda etiwi. Morfonologiyan?n’ izertlew obiektine daw?sl? ha’m daw?ss?z fonemalard?n’ u’nlesligi, assimilyatsiya ha’m seslerdin’ almas?w? kiredi. Avtor seslerdin’ almas?w?n pozitsiyal?q ha’m tariyx?y tu’rlerge bo’lmeydi.

Rus til biliminde de, tyurkologiyada da morfonologiya termini menen qatar fonomorfologiya termini qollan?lad?. Ay?r?m miynetlerde olar sinonim retinde qollan?lsa, al ay?r?m miynetlerde bir-birinen aj?rat?lg’an.

N.A.Baskakov o’z miynetlerinde morfonologiyan? fonomorfologiyadan aj?ratad?. Fonemalar birigiwi ha’m olarg’a sa’ykes keliwshi seslerdin’ payda bol?w n?zamlar? menen belgilenetug’?n morfemadag’? fonemalar san? ha’m olard?n’ baylan?s?n izertleytug’?n taraw morfonologiya ,-deydi. Fonomorfologiya - morfemalard?n’ ha’m bir morfema quram?ndag’? morflard?n’ du’zilisindegi fonologiyal?q ay?rmash?l?qlard? ha’m olard?n’ funktsional maqsette qollan?l?w?n izertleytug’?n fonologiya menen morfologiya aras?ndag’? taraw,-deydi. N.A.Baskakov birinshi buw?n fonemon?n’ pu’tin so’zge ta’sirin ha’m so’zdin’ du’ziliwin ta’miyinleniwin morfonema tu’sinigi menen baylan?st?rad?. Solay etip, ol morfonologiya boy?nsha arnawl? miynet jazbag’an? menen tu’rkiy tillerdin’ fonetika ha’m morfologiyag’a arnalg’an miynetlerinde og’an ul?wma ko’lemde toqtap o’tedi ha’m bul tarawd?n’ ele izertlenbey at?rg’an?n ayr?qsha eskertedi.

Ha’zirgi waq?tta N.A.Baskakovt?n’ miynetinde qollan?lg’an morfonema tu’sinigine singarema yamasa buw?n-fonema tu’sinigi sa’ykes keledi. Bir buw?nn?n’ qur?l?s?ndag’? daw?sl? ha’m daw?ss?zlar bir-biri menen u’nlesip, olar bir fonema s?pat?nda ko’rinedi.

1980-jılı V.İ.Zolxoevtın’ agglyutinativ tiller morfonologiyas? boy?nsha monografiyas? jar?q ko’rdi. Monografiyada buryat, mongol, qalmaq, yakut ha’m tuva tillerinin’ m?sal?nda so’z ha’m morfemalar shegaras?ndag’? fonemalard?n’ x?zmeti izertlenip, fonemalar sistemas?na ha’m morfeman?n’ fonemal?q strukturas?na s?patlama berilgen. Sonday-aq morfema ishinde ha’m

shegeralar?nda fonemalard?n’ dizbeklesiw normas? u’yrenilgen. Avtord?n’ pikirinshe, so’zlerdin’ fonologiyas? a) daw?sl? fonemalard?n’ birinshi ha’m son’g’? buw?nlardag’? x?zmetin, yag’n?y daw?sl?lar u’nlesligin; b) daw?ss?zlard?n’ so’zler shegaras?ndag’? pozitsiyal?q qollan?l?w o’zgesheligin izertleydi. Morfemalar fonologiyas? a) morfemalard?n’ fonemal?q strukturas?n; b) daw?ss?z fonemalard?n’ morfemalar ishinde ha’m shegaras?nda dizbeklesip jumsal?w?n; v) fonemalar almas?w?n u’yreniwdi o’z ishine qamt?yd?. So’z morfemalardan du’ziletug’?n bolg’anl?qtan ol morfemalar fonologiyas?n o’z ishine qamt?yd?, yag’n?y morfonologiya so’z fonologiyas?n?n’ bo’legi bol?p esaplanad?.

Bashqurt tilinin’ grammatikas?nda morfonologiya grammatikan?n’ ayr?qsha bir taraw? s?pat?nda qarast?r?lg’an. On?n’ izertlew predmetine tiykar ha’m affikslerdin’ agglyutinattsiyas?nda, tiykard?n’ qos?l?w?nda ha’m ta’kirarlan?w?nda ush?rasatug’?n fonetikal?q o’zgerisler kirgizilgen. Sonday-aq seslerdin’ almas?w? morfonologiyan?n’ izertlew obiekti s?pat?nda u’yrenilgen.

M.Z.Zakievtin’ maqalas?nda morfonologiyan?n’ rus ha’m tu’rkiy tillerde izertleniw jag’day? so’z etiledi. Eki tiptegi tillerde morfonologiyal?q qub?l?slard?n’ ta’biyat? sal?st?r?l?p, tu’rkiy tillerdegi tariyx?y seslik almas?wlar da, fonetikal?q seslik almas?wlar da morfonologiyan?n’ izertlew predmetine kiredi,- deydi. İlimpaz flektiv tillerdegi tu’bir morfemalarda fonemalar qatan’, standart quramg’a iye bolmayd?, sonl?qtan ol tillerde morfonologiya tek tariyx?y seslik almas?wlar menen sheklense bolad?. Al tu’rkiy tiller morfonologiyas?n tek tariyx?y seslik almas?wlar menen belgilew on?n’ shegaras?n tar?ltad? ,-degen pikir aytad?. Haq?yqat?nda flektiv tillerde morfemalar birikkende tu’rli o’zgerisler ush?rasad?. Bul olard?n’ ta’biyat?na ta’n o’zgeshelik bol?p esaplanad?. Biraq sog’an qaray, yag’n?y morfonologiyan?n’ izertlew obiektin ko’lemge qaray sheklew sh?nl?qqa sa’ykes kelmeydi. Al on?n’ tu’rkiy tillerde pozitsiyal?q seslik almas?wlar fonetikada artikulyatsiyal?q o’zgesheligi boy?nsha, al morfonologiyada olar morfemalar quram?nda qollan?l?w? boy?nsha u’yreniliwi

kerek,-degen pikirine qos?l?wg’a bolad?. Avtor morfemada almasatug’?n fonemalard? morfonema s?pat?nda qarayd?. Biz on?n’ bul pikirine qos?lam?z.

Tatar tilindegi tiykard?n’ q?sqar?w?n morfonologiyal?q qub?l?s s?pat?nda u’yrengen D.A.Salixovan?n’ maqalas? bas?l?p sh?qt?. Onda so’z shaqaplar? boy?nsha tiykarg’a affiksler jalg’ang’anda tiykard?n’ q?sqar?w? ha’m on?n’ sebebi qarast?r?lg’an.

1984-j?l? F.Djalilovt?n’ azerbayjan tili morfonologiyas? boy?nsha ocherki ja’riyaland?. Onda azerbayjan tilinin’ materiallar? tiykar?nda seslerdin’ almas?w?, tiykard?n’ q?sqar?w? yamasa kerisinshe artt?r?l?w?, eliziya, gaplologiya qub?l?slar? morfonologiyan?n’ izertlew obiekti s?pat?nda u’yrenilgen. Avtor seslik almas?wlard? fonetikal?q ha’m tariyx?y seslik almas?wlar dep bo’lmeydi. Bir morfema qur?l?s?ndag’? almasatug’?n seslerdi morfonema dep atayd?. Bul miynet morfonologiya boy?nsha da’stu’riy tu’siniklerge tiykarlan?p jaz?lg’an. Ocherk avtor? us? miyneti tiykar?nda 1989-j?l? doktorl?q dissertatsiya jaqlad?.

1984-j?l? jar?q ko’rgen tu’rkiy tillerdin’ sal?st?rmal?-tariyx?y grammatikas?nda morfonologiya (grammatikada «fonomorfologiya» terminin qollan?lg’an) ma’seleleri o’z ald?na qarast?r?l?p, on?n’ izertlew obiektine so’z ha’m buw?nlard?n’ strukturas?, so’zlerde singarmonizm n?zamlar?n?n’ ko’rinisleri kirgizilgen.

1986-j?l? inglis ha’m rus tilleri sal?st?rmal? morfonologiyas?na arnalg’an R.Nepesovan?n’ monografiyas? bas?l?p sh?qt?.

Qazaq til biliminde morfonologiya ma’seleleri boy?nsha shug’?llan?wsh? A.Ayg’ab?lov bol?p esaplanad?. On?n’ qazaq tili morfonologiyas? boy?nsha qollanbalar?, monografiyas? bas?l?p sh?qt?. 1997-j?l? doktorl?q dissertatsiya jaqlad?. On?n’ pikirinshe, morfonologiyal?q qub?l?slar menen fonetikal?q qub?l?slard? bir-birinen aj?ratatug’?n o’lshemler bol?w? kerek. «Fonetikal?q n?zamlar negizinen qay tilde bols?n so’ylewshi millettin’ artikulyatsiyal?q mu’mkinshiliklerine baylan?sl? qa’liplesedi de, basqasha aw?q?w bolmayd?. Al morfonologiyal?q qub?l?slar artikulyatsiyal?q shekke, mu’mkinshilikke

tiykarlanbag'an, tek so'ylew protsesinde payda bolg'an o'zgerislerdin' a'ste-a'ste tillik da'stu'rge aylan?w?han bar?p qa'liplesken o'zgerisler»,-deydi. Us?g'an baylan?sl? ol tek tariyx?y seslik almas?wlard? morfonologiyag'a kirgizedi. Biraq on?n' miynetlerinde talq?lang'an m?sallard?n' ko'pshiligi fonetikal?q n?zamlar tiykar?nda payda bolg'an o'zgerislerden ibarat. Haq?yqat?nda da, fonetikal?q qub?l?slar menen morfonologiyal?q qub?l?slard? bir-birinen aj?rat?p, olar aras?na shegara belgilew haqq?ndag'? avtord?n' pikiri d?qqatqa ?lay?q. Biraq bu'gingi ku'nge shekem bunday an?q shegaralar islenbedi. A.Ayg'ab?lov morfoneman? morfonologiyan?n' tiykarg'? birligi dep esaplayd?. Seslerdin' almas?w?han basqa daw?ss?z seslerdin' dizbegin, dissimilyatsiya, metateza, infiks, geminat daw?ss?zlard? morfonologiyan?n' izertlew predmeti retinde qarap, olard? ha'r ta'repleme tu'sindiriwge ha'reket etken.

Q?rg'?z til biliminde T.Sad?qovt?n' morfonologiya boy?nsha monografiyas? jar?q ko'rdi ha'm bul ma'sele boy?nsha doktorl?q dissertatsiya jaqlad?. Avtord?n' dur?s ko'rsetkenindey, tu'rkiy tiller morfonologiyas? ha'zir o'zinin' qa'liplesiw basq?sh?nda tur. Biraq on?n' ayt?w?nsha, morfonologiyan?n' ko'plegen ma'seleleri boy?nsha ha'r q?yl? pikirler, ko'z-qaraslar bar. Morfonologiyan?n' bas maqseti morfema variantlar?n?n' invariant?n belgilew. On?n' tiykarg'? izertlew obiekti morfeman?n' da'slepki formas? bol?p eslaplanad?.

O'zbek tili morfonologiyas? boy?nsha A.Nurmanovt?n', A.Abduazizovt?n' monografiyas? jar?q ko'rdi. A.Nurmanovt?n' miynetinde morfonologiya taraw?n?n' izertleniw obiekti, morfonema tu'sinigi, oppozitsiya du'ziwshi seslerdin' bir-biri menen almas?w?, olard?n' sebepleri u'yrenilgen. A.Abduazizov morfemalard?n' birigiwinen so'z ha'm sol so'z strukturas?ndag'? morfeman?n' fonologiyal?q ta'repi, ondag'? kombinatorl?q seslik o'zgerisler ha'm fonemalar almas?w? morfonologiyan?n' tiykarg'? waz?ypas? bol?p esaplanad?. .... morfemadag'? fonemalar almas?w? yamasa o'zgeriwi so'z dizbeginin' orn?na «morfonema» atamas?n qollan?w qolayl? ekeni ko'p ilimiy

izertlew jum?slar?nda ko’zge taslanad?. Morfonema fonemadan joqar? bolg’an formal tu’sinik -dep jazad?. Monografiyada tu’bir ha’m affiks morfemalard?n’ fonologiyal?q strukturas?, morfonologiyal?q alternatsiyalar qarast?r?lg’an.

M.Djusupov o’zinin’ miynetinde seslerdin’ almas?w?na toqtap, pozitsiyal?q seslik almas?wlar (fonologiyal?q) menen pozitsiyal?q emes seslik almas?wlard? (morfologiyal?q) bir-birinen aj?ratad?. On?n’ pikirinshe, pozitsiyal?q seslik almas?wlar o’zlerinin’ o’zgeshelikke iye bolmaw? arqal? ha’m pozitsiya menen an?qlanad?, al pozitsiyal?q emes seslik almas?wlar ay?rmash?l?qqa iye ha’m pozitsiya menen an?qlanbayd?.

Qaraqalpaq til biliminde morfonologiya ele arnawl? izertlewdin’ obiekti bolg’an joq. Biraq basqa tillerdegi s?yaql? qaraqalpaq til biliminde de fonetikag’a, morfologiyag’a arnalg’an bir qatar miynetlerde bu’gingi ku’n ko’z-qaras?nan morfonologiya taraw?n?n’ izertlew obiektine kiretug’?n ko’p g’ana ma’seleler u’yrenilgen Solay etip, til biliminin’ en’ jas tarawlar?n?n’ biri bolg’an morfonologiya boy?nsha ul?wma ha’m rus til bilimindegi ha’m tyurkologiyadag’? en’ tiykarg’? ilimiy - izertlew jum?slar? us?lardan ibarat. Shol?w jasap o’tken a’debiyatlardan ma’lim bolg’an?nday, ele rus til biliminde de, tyurkologiyada da morfonologiya ma’seleleri teren’ ha’m ha’r ta’repleme izertleniwi za’ru’r.

A’debiyatlar:

1. Mirzaqulov T. Grammatika wqitishning lingvistik asoslari. –Toshkent: Wqituvchi. 1994. B.41.

2. Boduen de Kurtene İ.A. İzbrannıe trudı po obshemu yazıkoznaniyu. T.I. –M.: AN SSSR. 1963. S.83.

3. Trubetzkou N.S. Sur La «Morphonologie» – Traveaux due Cercele Linguistigue de Prague, vo1. 1,1929; Gedanken uber Morphonologie - TCLP, Vol. IV, 1931; Nekotor?e soobrajeniya otnositel`no morfonologii. – V kn: Prajskiy lingvisticheskiy krujok. –M.: AN SSSR. 1967. S.115-119.

4. Ulaszyn H. Laut, Phonema, Morphonema. – Traeaux due Cercele linguistigue de prague, 1931, t.4.S.58.

5. Reformatskiy A.A. Problema fonem?v amerikanskoy lingvistike. V kn: –İz istorii otechestvennoy fonologii. –M.: Nauka. 1970. S. 204-248.

6. Axmanova O.S. Fonologiya, morfonologiya, morfologiya. –M.: MGU. 1966. S. 52.

7. Churganova V.G. Ocherk russkoy morfonologii. –M.: Nauka. 1973.

8. İl`ina N.E. Morfonologiya glagola v sovremennom russkom yazıke. –M.: Nauka. 1980.

9. Kubryakova E.S., Pankrats Yu.G. Morfonologiya v opisanii yaz?kov. –M.: Nauka. 1983.